

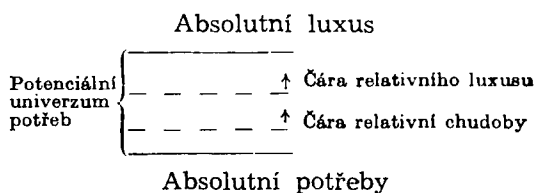
I.

Když Platonův Sokrates tvořil svou ideální obec, položil do jejího základu „naše potřeby“ — totiž „první a největší z potřeb“, již je „opatrování potravy, abychom byli a žili“, a dále potřeby obydlí, oděvu a „podobných věcí“. A protože podle jeho představy měla obec tyto potřeby uspokojovat opravdu jen na elementární úrovni, musel čelit rozhořčené námitce Glaukonově, že takto by mohla být zařízena spíše „obec vepřů“, a vysvětlit věc i z druhé strany:

„Nejde nám tedy patrně jen o to pozorovat, jak obec vzniká, nýbrž i jak obec bujní... Neboť některým lidem, jak se zdá, nepostačí tyto věci, ani tenhle způsob života, nýbrž přibudou k tomu pohovky a stoly i jiné nářadí, ovšem také pamlsky, vonné masti, kadidla, ženštiny, jemné pečivo. A také co se týče oněch věcí, které jsme jmenovali na začátku, už nesmíme uvádět jen věci nezbytně nutné, domy, oděv a obuv, nýbrž musíme uvést do oběhu i malby a vyšívání a opatřit zlato a slonovinu i všechny podobné věci“.¹

Platon takto vlastně podal jedinou jednoduchou definici potřeb — *potřeby se vztahují k tomu, co je nezbytně nutné* — a zároveň stanovil vnější hranice prostoru, v němž se nalézají materiální potřeby² ve smyslu, v jakém je většinou chápeme a používáme v běžném vyjadřování i ve slovníku společenských věd. Naše potřeby už přesahují potřeby elementární a ještě nezasahují přepych. Potřebné není jen existenčním minimem *stricto sensu* a luxus se již rozhodně potřebnému vymyká. Přesněji řečeno, zde existují jen dvě absolutní meze, totiž *mez elementárních potřeb*, jejichž uspokojení je nezbytnou podmínkou našeho přežití jakožto lidských bytostí na té nejnižší

úrovni, a *mez absolutního přepychu*. Uchová-li se tato civilizace, nezredukuje-li atomová katastrofa životní podmínky lidstva na podmínky Robinsonů, pak zůstane provždy přepychem vlastnictví ostrova, protože ostrovů nemůže být nikdy dost pro všechny, kdo by si jej přáli. Absolutním přepychem je vlastnictví zámku, jachty či tryskového letadla, protože geografické dimenze této planety nemohou nikdy umožnit, aby se uspokojování takových nároků stalo běžným. Mezi absolutní nezbytností, jejíž neuspokojení se rovná absolutní chudobě, a absolutním luxusem je však místo nejen pro tzv. běžné potřeby, nýbrž i pro potřeby, jež jsou potřebami lidí relativně chudých, a pro potřeby přepychových předmětů. Tento prostor je tedy omezený, přitom však — díky permanentnímu zjemňování a diferenciaci starých a vytváření nových potřeb — prakticky nekonečný. Tento prostor také vymezuje druhou interpretační variantu pro pojem potřeby, variantu méně jednoznačnou než byla ona první, přitom však nepochybně reálnější a tedy i plodnější. Schematicky lze tento prostor naznačit následujícím způsobem:

Krajní meze nejsou pochopitelně výrazem stesku naturistů nebo vyjádřením úsilí těch, kdo se snaží překonat možnosti smrtelníků, jsou nepochybnou realitou — jednou pro stovky miliónů lidí a podruhé pro stovky jedinců. Nás však bude zajímat to, co se nachází v onom relativně uzavřeném prostoru, co je roz-

¹ Platon, *Ústava*, Praha, Laichter 1921, s. 87.

² V celém textu — kromě výjimek, u nichž to bude výslovně uvedeno — mluvíme výhradně o po-

třeby materiální, potřeby vztahující se ke spotřebním předmětům.

hodující skutečností pro naši společnost a pro společnosti, se kterými se běžně porovnáváme, a co je pochopitelně daleko složitější než toto prosté schéma. Schéma nám však vymezuje oblast pro bližší určení oné běžné a přitom velmi vágní aplikace pojmu potřeby, jejíž vágnost se zvětšuje tím víc, čím dále se dostáváme od onoho pečlivého používání pojmu, jež bylo vlastní Platonovi a samozřejmě radě dalších autorů — a přece je tato cesta nutná, jestliže nám nejde o konstrukci dokonalého státu, nýbrž o zkoumání společností již existujících, pro něž bylo charakteristické právě výrazné překročení elementární úrovně uspokojování lidských potřeb.

Pouze úvaha o skutečně elementárních potřebách může vnuknout představu provždy předem fixovaného prostoru, který si žádá zaplnění, přičemž toto zaplnění je již předem strukturováno a více či méně preformováno. Jedině v tomto smyslu je možné hovořit o stabilním systému a hierarchii potřeb. Marginalisté³ vycházeli při svých spekulacích o naléhavosti potřeb právě z takové hierarchie potřeb pevně zakotvených v lidské přirozenosti, jejichž uspokojování je vždy stejně kalkulováno podle mezní dávky statku uspokojujícího určitou potřebu. V tomto vztahení je pak také zcela jasná řeč o nasycování potřeb a tím i jejich zmenšování — předpokládáme-li ovšem, že ona stabilní hierarchie není nekonečná. Avšak již Vilfredo Pareto začal tyto jednoduché principy korigovat, ukázal na strukturní a dynamické aspekty sféry potřeb,⁴ a ovšem také opustil původní koherentní definici i aplikaci pojmu potřeby. S Paretem tak počíná v ekonomii a sociologii stav, kdy se *potřeby více nebo méně fakticky směřují se spotřebou*, resp. kdy delimitace těchto dvou pojmů je velmi nejasná a značně pohyblivá, kdy se jeden

definuje pomocí druhého, volně se přechází od jednoho k druhému a v jedné oblasti se přejímají závěry učiněné v oblasti druhé. K tomuto stavu nevyhnutelně dochází, jestliže ponecháme bez definice a bližšího vymezení pojem, jehož obsah vyplývá vcelku samozřejmě z úzké reference vůči oblasti elementárních potřeb *stricto sensu*, který se však zatemňuje, jakmile opustíme tuto sféru nebo opustíme teorii, která je na jejím základě budována. Koncepce elementárních potřeb však zůstává *první a základní interpretační variantou* zkoumaného pojmu, variantou velmi koherentní, pro společenské vědy však málo plodnou.⁵

S touto transformací se ovšem dostáváme do sféry daleko bohatěji založených potřeb, jejichž úroveň se zvyšuje a obohacuje a zasahuje tak stále víc původní nároky luxusu. V souladu s tím, jak je ohrožována čára aktuálního relativního luxusu, se posunuje i čára chudoby — to je skutečnost, jež velmi jasně vyplývá ze studia prací o chudobě ve Spojených státech.⁶ Toto zatemnění a zároveň tuto transformaci pro sociologii téměř sankcionoval M. Halbwachs, zakladatel sociologické teorie potřeb. Halbwachs přesunul těžiště sociálních diferencí ze společnosti produktivní do společnosti konzumní, a zde pak definoval jednotlivé „sociální třídy“ různými strukturami potřeb, jak byly měřeny výdajovými strukturami rodných rozpočtů: „... ač mohou být potřeby měřeny jen pomocí nákladů, ospravedlnění jejich zavedení do definice sociálních tříd spočívá ve skutečnosti, že nacházejí svůj pramen v kolektivních představách, míněních, hodnotících soudech“.⁷ Halbwachsova koncepce tak dospívá k tomuto paradoxu: životní úroveň (která v jeho definici zahrnuje především strukturu výdajů) a výše příjmů jsou nedostatečné pro indikování pozice

³ Místem a funkcí tohoto pojmu v ekonomii se podrobně zabývá práce Thaeon di Revela *Teoria del bisogno; Saggio di metaeconomia* (Milano 1968).

⁴ Pareto se brání tomu, aby shodně s marginalisty uvažoval uspokojování každé potřeby, kalkulaci o ceně a užitečnosti každého zboží zvlášť. Od tzv. „nezávislé potřeby“ odlišuje „spotřebu závislou“, u níž jde o dva vztahy: 1. uspokojení vyplývající ze potřeby jedné věci je ve vztahu či závislosti na uspokojení vyplývajícím ze potřeby jiných zboží; 2. uspokojení vyplývající ze potřeby jednotlivých věcí jsou nahraditelná, mohou se vzájemně substituuat. Právě ze spekulace nad kvantovými poměry těchto substitucí vyplývá formulace tzv. „krivky indifference“, totiž křivek, které vyznačují hranice a poměry vzájemného nahrazování dvou závislých

druhů zboží (*Manuel d'économie politique*, Paris 1927).

⁵ Příkladem teoretických bariér, které aplikace koncepce elementárních potřeb vytváří, může být definice luxusu K. Oldenberga: „V přesném smyslu je luxusem každá spotřeba, která přesahuje existenciální minimum“ (*Grundriss der Sozialökonomik*, s. 115). Ani na počátku tohoto století nebylo možno proklamovat tak široký rozsah zbytnosti.

⁶ Viz. např. Burton A. Weisbrod, ed., *The Economics of Poverty — An American Paradox*, Prentice Hall 1965; H. P. Miller, ed., *Poverty — American Style*, Wadsworth 1966; G. Kolko, *Wealth and Power in America*, New York 1962.

⁷ Cit. podle: M. A. Tremblay, G. Fortin, *Les comportements économiques de la famille salariée du Québec*, Québec 1964, s. 24.

v systému sociálních tříd, k tomu je třeba konceptu potřeb; na druhé straně však struktura výdajů dává „... určitě dostatečnou představu o zboží, které si domácnosti přejí, ... jaká je hierarchie jejich preferencí“.⁸ Autor byl natolik velkým empirikem, aby mohl definovat sociální třídu relativně snadno dostupnými ukazateli, nikoli však zase tak velkým, aby to učinil bez zprostředkujícího teoretického a skutečně spekulativního systému. Lze říci, že v propojení pojmů „potřeba“ a „spotřeba“ se vyrovnal svár sociologického empirismu a sociologické teorie. Halbwachsovo pojetí inspirovalo — a dosud inspiruje — celou řadu výzkumů spotřebního chování, především ve frankofonní oblasti.⁹

Ptejme se však na cestu, jež by zachovala pozitivita transformace v chápání potřeb a zároveň byla cestou vyjasnění. Základním předpokladem — a zároveň prvkem uvedené transformace — je nepochybně odmítnutí naturalismu potřeb.¹⁰ Pokud bychom tak neučinili, museli bychom zavést jiný pojem pro zkoumání našich přání, aspirací, nároků či požadavků. Podle mého názoru zde není místo pro pojmový purismus — náhradu obdobně širokého záběru bychom hledali jen obtížně, a přitom pojem potřeb si v této oblasti uchovává svou bezvýhradnou platnost. V prostoru mezi elementárními nároky naší existence a požadavky absolutního luxusu se nepochybně realizují naše potřeby, potřeby jednotlivců, sociálních skupin i celé společnosti. Jak však tento pojem vymezit, resp. vymezit hranice a význam jeho používání? Zde patrně nebude tou nejvhodnější cestou jednoznačnost, z níž musí na jedné straně vyplynout větší či menší omezenost pojmu, a na straně druhé deformace tam, kde tyto meze překročíme.

II.

Potřeby je nutno zkoumat — a to by mělo být základní osou úsilí po pojmovém vyjasnění — z hlediska jejich *sociální integrace a diferenciaci*. Materiální potřeby ovšem nejsou jedinými lidskými potřebami: jsou zahrnuty do univerza potřeb, které vedle nich obsahuje i potřeby interpersonální (potřeba bezpečnosti, sounáležitosti, lásky a úcty), potřeby kontroly sebe sama (potřeby individualizace a autonomie, seberealizace), potřeby kontroly jiných (moc, autorita). Uspokojování těchto potřeb se může do určité míry vzájemně nahrazovat, omezení v jedné oblasti může být částečně vyrovnáno v jiné. Tento systémový aspekt potřeb není pochopitelně omezitelný na individuální úroveň — je platný na všech sociálních úrovních, jak jsou vyjmenovány dále.

Jdeme-li nad individuální mikrosvět materiálních potřeb, pak tedy potřeby jsou *integrovány* v sociálních skupinách. Zavedení této dimenze, byť s uvedenou výhradou, je velkým přínosem prací M. Halbwachse,¹¹ který se snažil postihnout především univerzum potřeb dělnické třídy, jež má v jeho teorii sociálních tříd zvláštní postavení.¹² V souladu s tím, jak se společnost hodnotově i reálně integruje a jak se třídní a sociální bariéry transformují v sociální diferenciaci, se potřeby stále více integrují na úrovni globální společnosti, přičemž v té míře, v jaké integrující společenské pohyby překračují rámce globálních společností, lze hovořit i o významných integrativních procesech v rámci určité civilizace. Potřeby individua tedy vyplývají i z míry a kvality jeho participace v jednotlivých sociálních skupinách, v globální společnosti, v civilizaci, k níž náleží.

Protože civilizace a jednotlivé globální společnosti jsou ve sféře potřeb nějak

⁸ *L'Evolution des besoins dans les classes ouvrières*, Paris 1933, s. V.

⁹ V současné době jde především o práce P. Chombarta de Lauwe — např. *La vie quotidienne des familles ouvrières. Recherche sur les comportements sociaux de consommation*, Paris, C. N. R. S. 1956. Viz rovněž výše citovanou práci Tremblaya a Fortina.

¹⁰ Porovnejme formulaci tohoto odmítnutí z počátku našeho století: „To, co o sobě právě není «přirozené», je to, co nazýváme našimi «potřebami». Ty, které pokládáme za «naprosto nezbytné», jsou naprosto umělé“ (G. d'Avenel, cit. podle E. Zahn, *Soziologie der Prosperität*, München 1964, s. 52).

¹¹ *La classe ouvrière et les niveaux de vie. recherche sur la hiérarchie des besoins dans les sociétés industrielles contemporaines*, Paris, Alcan 1913; *L'evolution des besoins dans les classes ouvrières*, Paris, Alcan 1933.

¹² Zatímco „vyšší třídy“ se z hlediska formulace a uspokojování potřeb člení dále do „rozdílných a vylučujících se sociálních vrstev“, dělnická třída zůstává homogenní: „Dělníci, jakmile mohou, místo toho, aby si opatřili lepší byt a lépe si jej zařídili, nakoupili nábytek atd., věnují svůj přebytek na náklady, jejichž cíl leží mimo rodinu, ve společnosti v širokém smyslu slova“ (cit. podle G. Gurvitch, *Etudes sur les classes sociales*, Paris, Gonthier 1966, s. 173, podtrhl J. V.)

specifikovány, a protože každé individuum participuje v množství vzájemně se prostupujících sociálních skupin (v širokém smyslu slova), je pochopitelně nutné hovořit i o *diferenciaci potřeb*. Kvantum, kvalita i forma jednotlivých materiálních potřeb a jejich individuální „mikrosystém“ či „mikrohierarchie“ vyplývají ze zařazení jejich nositele v sociálním mikrosvětě i makrosvětě, z jeho sociální role, jež naléhá na svou realizaci i v této zdánlivě „privátní“ sféře.¹³ To je skutečnost, jež byla vyjadřována nejrůznějšími způsoby a nejrůznějšími autory,¹⁴ většinou ve více či méně zjednodušené nebo výběrové podobě. Jinak řečeno, integrace potřeb znamená jejich sjednocování v určitých sociálních rámcích, vytváření společných kvantitativních a kvalitativních charakteristik jejich souborů, v nichž je pak možné nalézt *jednotné škály* či *hierarchie*. Naproti tomu diferenciací potřeb rozumím proces, v němž jsou takto vytvořená sociální univerza potřeb na určitém stupni přijímána, jak to vyplývá ze sociálních charakteristik jejich nositele. V poněkud jiné souvislosti hovoří David Riesman o „tématu s variacemi“, kterým je „standardní balík“ zboží a jeho sociální obměny.¹⁵ Ovšem jen tehdy, když se nebudeme omezovat původním významem pojmů, může nám tato slovní dvojice zprostředkovat představu reálných procesů, při nichž na jednotlivých sociálních stupních dochází k „tematizaci“ určitých univerzů potřeb, jejich prosazování se, kdy původní různorodé složky se stávají

variacemi tématu, jež vzniklo více méně jako jejich výsledek. Téma tedy nebylo původně dáno, je spíše výsledkem sblížování jednotlivých variací a potlačování těch variací, jež by mohly obměňovat spíše jiné téma. Nebudu čtenáře dále unavovat rozvíjením názorů o vzájemné relativnosti a sociální vztaženosti těchto pojmů, kdy se „téma balíku potřeb“ určité sociální skupiny (s odpovídajícími variacemi pro podskupiny atd.) stává obměnou „tématu“ sociální třídy a dále globální společnosti. Paralelní rozvinutí analýzy integrace a diferenciaci společenských potřeb je jistě nezbytným předpokladem pro jejich zachycení. Varianty aplikace těchto dvou pojmů jsou více než hojné a — jak doufám — také teoreticky plodné.

Je tedy třeba si uvědomit celou komplikovanost problému, je třeba si uvědomit skutečnost, že bohatost a diferenciaci potřeb je obrazem integrace individua do jednotlivých sociálních rámců — pokusím se to zde znázornit na jednoduchém schématu, přičemž obě klasifikace (věcná klasifikace potřeb a nejdůležitějších sociálních skupin) jsou neúplné a jsou naznačeny pouze *ad hoc*. Přitom sociální klasifikace je poněkud nekoherentní — na jedné straně zahrnuje jednoduché sociální charakteristiky, na druhé straně charakteristiky komplexní, které z prvních více či méně vyplývají. Další precizaci — pochopitelně nutnou pro konkrétní analýzu — vzhledem k obecnému charakteru a rozsahu tohoto textu neprovádím.

¹³ Obecně je těžko možné rozlišit, co je z této sféry „předpokladem“ a co „důsledkem“ profesionálních aspektů sociální role, tedy v dosavadním pojetí jejich aspektů základních. Je pravděpodobné, že tyto pojmy ani nebude možno při bližší analýze použít právě pro mnohoznačnost fenoménu lidských potřeb.

¹⁴ Uvedu zde na ukázkou alespoň tři formulace — první podal ekonom, další dvě sociologové: „Zvnějšku lze pozorovat, že spotřebitelé vybírají to, co si přejí, ale každý z vlastní zkušenosti ví, že dokonce i v tak prozaickém aktu, jakým je koupě čaje, reaguje na celou společenskou situaci a neřídí se výlučně důvody hospodářské povahy. Víme, že podléhá nástrojům, motivům, jež si sám neuvědomuje... Víme (alespoň prodávající v to věří), že spotřebitel se dá vést pocitem strachu, snobismu, čehož reklama dobře využívá. Víme, že jeho potřeba sestává ze složitého spletené statku a služeb, víme, že na jeho obyčeje ve spotřebě mají vliv návyky jeho předků (člověk vychovaný v zemi, kde se pije čaj, pije čaj). Víme, že často kupuje věci, s nimiž není příliš spokojen při spotřebě, ale činí tak v zájmu toho, aby imponoval sousedům. Jiný se vyhýbá věcem, které by mu činily příjemnosti, aby nebyl považován za prostého člověka“ (J. Ro-

binsonová, cit. podle *Vědeckých informací Ústavu marxismu-leninismu pro vysoké školy — Ekonomie* 1967, s. 314).

„Jestliže přestaneme myslet v abstraktních hospodářských modelech a začneme myslet sociologicky, případ izolovaných kupců se stane pouhým extrémem; pravidlem je pak daleko spíše konzument, který ve skupině svého původu, v rodině, ve své sociální vrstvě, regionální kultuře, ke kterým přísluší, podléhá řadě pravidel, která mu říkájí, jak má tehdy a tehdy jednat. Na skutečném trhu reagujeme v běžném rozhodování nikoli jako abstraktně teoretické hospodářské subjekty, nýbrž především jako sociálně kulturní bytosti.“ (R. König, *Soziologische Orientierungen*, Köln-Opladen 1965, s. 508). „Neexistují žádné přirozené (třeba čistě tělesné nebo čistě fyziologické) potřeby jídla, oděvu, bydlení atd. Stále se jedná o potřeby určitých forem stravování, oblékání se, bydlení atd., tzn. o kulturní vzorce. Zpravidla nechceme »jenom jíst«, nýbrž chceme se přitom také řídit mravy a zvyky, jež platí v určitých dobách a na určitých místech.“ (E. Zahn, *Soziologie der Prosperität*, München 1964, s. 53).

¹⁵ David Riesman, *Wohlstand wofür?* Suhrkamp Verlag 1966, s. 18n.

Potřeby:	Pohlaví	Věk	Místo bydliště	Profese	Vzdělání	Životní styl	Sousedská skupina	Sociální vrstva	Sociální třída	Participace na univerzálních společenských hodnotách	Sociální status	...
jídla ošacení bydlení zdravotní péče cestování vzdělání rekreace	a ₁ b ₁ c ₁ d ₁	a ₂ b ₂ c ₂	a ₃ b ₃	a ₄								

Toto schéma neznamena nic jiného, než že potřeby — ostatně jako většinu lidských aktivit — nelze vyvázat ze sociálního světa, v němž jejich nositel žije. To jsou známé skutečnosti, jež je třeba nejen konstatovat, nýbrž také pečlivě diferencovat podle relevantních charakteristik. Pak je také třeba brát v úvahu potřeby, jež z tohoto schématu — či reality, která by mu měla odpovídat — nevyplývají; nevyplývají proto, že jsou integrovány pouze v úzkých společenských skupinách či prostředích, nebo nejsou integrovány vůbec, jsou to potřeby společensky nepotřebné nebo společensky nežádoucí a škodlivé. Sociologická analýza, jejíž těžiště leží v analýze budování systému až na úroveň globální společnosti, by neměla opomíjet ani tyto specifické, „nesocializovatelné“ potřeby, byť tomu tak bylo jen pro zkoumání jejich negativitu.¹⁶

Všechny uvedené sociální dimenze potřeb nemají pochopitelně stejný význam — některé patrně vytvářejí „standardní balík“ bez znatelných variací, jiné jsou pro diferenciaci potřeb v určité společnosti rozhodující.¹⁷ Můžeme zde opět provádět nejružnější analýzy v časových, resp. historických, kulturních a sociálních kontextech, v jejichž rámcích bude patrně možno vytvářet jakési stupnice významnosti jednotlivých dimenzí a určovat jejich dynamiku (např. lze předvídat určité snížení sociálního významu profesionální sféry a tedy i vlivu pracovních skupin

na vytváření potřeb, to vše ve prospěch sféry volného času a tedy i významu sousedství a jiných mimopracovních kontaktů). Lze tedy hovořit o jakýchsi „preferencích“ jednotlivých sociálních dimenzí a změnách v jejich systému. Kategorie preference je rovněž nezbytná pro studium vytváření hierarchií, škál naléhavosti jednotlivých složek věcné struktury potřeb v jednotlivých sociálních dimenzích, kdy se v omezených podmínkách kupní schopnosti realizují potřeby, jež stojí nejvýše v nejvýznamnější dimenzi. Protože však taková volba není zpravidla jednoduchá a jednoznačná, dochází patrně i ke střetávání potřeb, k jejich konfliktům, a to jak ve velkých oblastech (např. potřeby průmyslového zboží pro domácnost verzus potřeby volného času), tak i u konkrétních výrobků („praktičnost“ verzus „módnost“ apod.).

Velká část sociálních charakteristik se pak v životě jednotlivce mění, a to nejen v souvislosti s životním cyklem, nýbrž i v souvislosti s jeho migrací, profesionální aktivitou, vzděláním i změnami v životním stylu. Tato individuální „dynamika potřeb“ se prolíná s jejich dynamikou uvnitř jednotlivých sociálních skupin ve spojení se změnou jejich místa ve společnosti i vzestupem společenských zdrojů uvnitř celé společnosti v souvislosti s jejím pohybem ekonomickým, sociálním a kulturním.

¹⁶ Domnívám se, že v mnoha sociologických analýzách a konceptech, jež jsou jejich základem, chybí druhý z dvojice pojmů, jež bez vážných následků nelze dobře rozlučovat. Tak proces společenské diferenciace nutně předpokládá společenskou integraci, komplementem distribuce společenských pozitiv je i distribuce negativ a komplementem sociální funkce je jakási „antifunkce“ (resp. funkce jiného systému), zdroj společenského kon-

fliktu. Výrazné akcentování některého z komplementárních pojmů má však alespoň tu výhodu, že historikům umožňuje poměrně snadnou klasifikaci sociologických koncepcí.

¹⁷ Tak D. Riesman, když se v citované práci zabývá vytvářením „uniformního životního stylu“, hovoří také o „existující likvidační bariéře mezi věkovými skupinami, mezi pohlavími, mezi jednotlivými oblastmi země a sociálními třídami“ (o c., s. 19).

Univerzum potřeb tedy vytváří na jednotlivých úrovních globální společnosti určité struktury jejich kvantitativního a kvalitativního vymezení, které jsou směrem k individuu specifikovány nejprve pro určité sociální skupiny a pak pro jednotlivce samotné jakožto příslušníky, popř. „průsečíky“ těchto skupin. Potřeby jsou v tomto „společenském prostoru“ rozsáhle diferencovány, přičemž jejich „neustálý růst“ znamená především tuto diferenciaci i obohacování, vytváření nových a reformování existujících potřeb. Vymezení potřeb na úrovni globální společnosti je však jen prvním krokem, za kterým musí následovat kroky další, z hlediska sociální reality specifikovanější a tedy i konkrétnější.

Jak ale vést hranici mezi tím, co se obvykle nazývá potřebou, či spíše „běžnou potřebou“, potřebou „průměrného občana“, a tím, co je nad nebo pod, tedy chudobou a luxusem? Domnívám se, že obě kategorie lze těžko — mimo absolutní vymezení — definovat věčně, lze je však definovat v sociálním vztážení, přičemž záleží na tom, zda referenci představuje globální společnost nebo společenská třída či vrstva, popř. malá sociální skupina. Tak přepychem je patrně to, co náleží společenské skupině, jež ve zvolené referenci stojí výše, přičemž tento posun po hierarchické škále pro zkoumanou společnost patrně končí u potřeb prezentování vysokého společenského postavení, jež jsou vlastní relativně neužití společenské skupině a jež se tedy také nejvíce vzdalují původnímu materiálnímu základu,¹⁸ či — ve slovníku Le Playově — výhradně „morálně“.

Jak je tato hierarchie rozpjatá, to závisí na možnostech společnosti a na společenském uznání hodnot, jež jsou základem těchto stále více „nepotřebných“ potřeb. Jejich rozporné hodnocení týkající se společenských špiček je pak nepochybně obrazem konfliktního charakteru společenské integrace či jejich nedostatků.

Stejně relativně jako přepych je třeba posuzovat i chudobu. Prvním stupněm jsou mezinárodní komparace, jež vedou k formulacím tzv. dominantní menšinové chu-

doby.¹⁹ Vycházíme-li pak z existence menšinové chudoby, jež existuje prakticky ve všech průmyslových státech, je třeba určit rozhodující reference pro její výskyt — reference oblastní, etnické, věkové, vzdělanostní atd. Základní referenci zde bude opět relace ke skupinám stojícím výše, zejména pak ke skupině reprezentující společenský průměr, „životní styl majoritních středních tříd“ (D. Riesman) nebo průměrné charakteristiky relevantní pro globální společnosti.

III.

Produktivní sféra na sebe naštěstí nebrala mandát vůči spotřebě jen jako „destrukci užitných hodnot“ (A. Marshall), nýbrž snažila se ji chápat — v dobových omezenostech — alespoň zčásti jako svoji finalitu, tedy finalitu nikoli veskrze negativní, nýbrž především pozitivní, jakožto předpoklad uspokojování potřeb. Výroba vytváří předmět spotřeby, který má ukojit nějakou potřebu. Jde zde o dvojí vztah, vztah mezi výrobou a spotřebou, spotřebou a potřebami; onen třetí vztah — vztah mezi výrobou a potřebami — je na jedné straně (z hlediska spotřebitelů) zprostředkovaný a na straně druhé (z hlediska reklamy, Packardových „tajných přesvědčovatелů“) přímý, je to vztah mezi výrobcí a univerzem společenských potřeb, na které se výrobci snaží působit, využívajíce k tomu *existujících* psychologických a sociálních mechanismů. Jakkoli je toto „umělé působení“ velmi nápadné, přece nevyvolává potřeby, jež by se podstatně lišily od potřeb vytvářených jinými, méně nápadnými způsoby. I tyto potřeby — jsou-li společností akceptovány — mají své stupně naléhavosti, jež jsou obdobou diferenciací u jiných potřeb, a zařazují se do univerza potřeb bez ohledu na svou „násilnou“ genezi.

Jakkoli kritizovatelná je stále větší kadence obměňování užitných hodnot a její větší kvalitativní diferenciací (která je ovšem často jen diferenciací značek), tato kritika neobjevila předmět, který by byl nový. Módu v oblasti aut lze kritizovat o to rozhořčeněji, oč více společnost

¹⁸ Ctenář si jistě připomene Veblenovo sarkastické vyhlášení „zahálčivé třídy“, u níž „užitečnost spotřeby tkví v evidenci bohatství“ a kde materiálním cílem je sice komfort spotřebitele, avšak pravým smyslem je její statusová atributivnost: „Nápadná spotřeba hodnotných předmětů je prostřed-

kem reputace pro zahálčivého muže“ (*The Theory of the Leisure Class*, Mentor Books, New York 1953, s. 61, 64).

¹⁹ Toto rozlišení zavádí S. M. Miller (*Transactions of the Sixth Congress of Sociology*, ISA 1967, s. 180).

stojí nový vůz než nový oděv, není to však něco podstatně jiného nebo zcela nového.²⁰ Myslím tedy, že ani přechod společností ze „stadia nedostatku“ či vzácnosti do „stadia blahobytu“ neopravňuje závěry o neracionalitě výroby, o „mýtičnosti“ její finality, resp. o vzniku této neracionality v soudobých „blahobytných společnostech“, jak to činí Galbraith.²¹

Vidíme tedy, že přímý vztah výrobní sféry a univerza potřeb je přece jenom zkratem, neboť tento vztah se ve skutečnosti opírá o již konstituovanou oblast spotřeby a její sociální charakteristiky.²² Věc má ovšem ještě jiný aspekt, o který Galbraithovi především jde, totiž aspekt společenských potřeb z poněkud širšího hlediska, z hlediska přežití celé společnosti s jejími pozitivními kvalitami. I to je ovšem záležitost velmi sporná, vyslechneme-li poněkud odlišný názor D. Gabora, který se táže, zda „... nadměrná spotřeba a plýtvání, které je s ní spojeno, Parkinsonův zákon a obnovení natality v bohatých zemích nekonstituují obranné mechanismy, které si vytváří sociální útvar pro uchránění se před nebezpečím, jež přináší příchod volného času ve velkém rozsahu...“²³ Realizace Galbraithova návrhu „cyklicky odstupňované podpory“ v nezaměstnanosti by ovšem tento volný čas dále zvětšila.

Všimněme si však vztahu potřeb a spotřeby či „univerza spotřebních hodnot“. Zde nás především zajímá jeho diferenciací. Diferenciací spotřebních předmětů by měla odpovídat diferenciací potřeb ve společnosti, aby se určitým způsobem strukturované univerzum potřeb mohlo

realizovat, jakkoli je existence obou oblastí jen relativně autonomní. Tato autonomie je tvořena existencí a dynamikou spotřební hierarchie a diferenciací uvnitř společnosti, možností mezinárodního porovnání i zpětnými pohyby v ekonomické historii a tedy i v uspokojování potřeb a je vcelku pochopitelné, že je přes svou relativnost velmi významná. Stejně tak jako o uspokojování potřeb můžeme tedy hovořit o jejich neuspokojování, o potřebách nerealizovaných, potřebách latentních, jejichž uspokojení je odloženo, potlačeno nebo deformováno.²⁴

Vztah mezi potřebami a spotřebou je ovšem zprostředkovaný jednou velmi důležitou oblastí, totiž oblastí kupní schopnosti „nositelů potřeb“. Zavedení této proměnné pochopitelně celý problém dále komplikuje, a to tím více, oč je společenský odměnový systém inkonzistentnější vůči relevantním sociálním charakteristikám. Nedostatečnost participace na společenských materiálních odměnách (tedy nedostatečnost měřená participací v produktivním, sociálním či kulturním systému společnosti) vytváří pro realizaci potřeb podobné překážky jako omezenost trhu spotřebních předmětů, přičemž to jsou překážky o to větší, oč naléhavěji se nositeli potřeb vtírají.

Realizace potřeby je tedy odložena, jestliže předmět ji uspokojující není dosažitelný — buď proto, že chybí na trhu spotřebních předmětů, nebo proto, že individuální „mikrouniverzum potřeb“ neodpovídá místu zaujímanému v systému distribuce materiálních odměn, nebo mezi univerzem potřeb a systémem odměn existuje posun v neprospektech odměn.

²⁰ Jak říká R. König, tempo a modus obměn byly rozdílné, avšak móda zde byla vždy — móda je „podstatným regulačním a výrazovým prostředkem společensky žijícího člověka“ (*Kleider und Leute — Zur Soziologie der Mode*, Frankfurt a. M. 1967, s. 12).

²¹ Z podobného stanoviska kritizuje Galbraithovy názory George Katona, který zdůrazňuje, že veškeré ekonomické chování je chováním naučeným, a že nemá smysl rozlišovat potřeby a přání či chování spontánní a nikoli spontánní — „psychologické potřeby mohou být stejně naléhavé jako potřeby fyzické“ (*The Mass Consumption Society*, McGraw Hill 1964, s. 56). O reklamě se Katona domnívá, že pouze „přispívá k aktualizaci určitých potřeb, není však tvůrcem rozličných potřeb, jež stimulují naši masovou společnost“... „nikdo nepřikládá větší moc Madison Avenue než její kritikové“ (o. c., s. 58, 61). Jestliže zde nepřijímám názor, že by „umělé vytváření potřeb“ představovalo novou pro společnost masové spotřeby, pak tím ovšem nechci nikterak podceňovat změny v ekonomickém a sociálním vývoji Spojených států, jež vůbec vedly k otevření takové diskuse. Sama tato diskuse je svě-

dectvím obrovské rozpornosti „společností blahobytu“.

²² Tak jistě nelze souhlasit se závěrem, že to byla ekonomická teorie, která „zavinila přenesení počtu naléhavosti v uspokojování konzumentských potřeb, jenž odpovídá světu, kde větší výroba znamená více potravin pro hladové, více oděvů pro třesoucí se zimou a více domů pro lidi bez přístřeší, do světa, kde zvýšená výroba uspokojuje touhu po elegantnějších automobilech, exotičtějších stravě, crotičtějším oblečení a náročnější zábavě — tedy po celé škále moderních smyslových a duchovních přání smrtelníků“ (Galbraith, *Společnost hojnosti*, Svoboda 1967, s. 142). Proto ani „neomylnost postavení ekonomické teorie“, jež tyto požadavky hájí, v „konvenčním způsobu myšlení“ nelze, myslím, považovat za zcela „nelogickou“.

²³ Takto Gaborovu myšlenku rezumuje B. Cazes, *La vie économique*, Paris, A. Colin 1965, s. 127).

²⁴ Psychologické a tedy i sociální důsledky takového neuspokojení jsou vcelku známe. „Potřeba spočívá v touze po předmětu považovaném za nezbytný pro individuum či rodinu. Jestliže předmětu není dosaženo, jestliže napětí trvá dál, vzniká přivace či frustrace“ (Tremblay, Fortin, o. c., s. 10).

„Předstih potřeb“ před odměnami představuje vcelku normální situaci pro naši společnost a vůbec pro většinu společností. Opačný posun proklamují pro americkou společnost četní hlasatelé jejího blahobytu, kteří ovšem do systému odměn zahrnují i možnosti využití spotřebního úvěru a veškerých společenských kreditů, kterých může spotřebitel využít pro zvýšení svých nákupů. Tato proklamace ovšem není zdaleka jednomyslná. Právě tak, jako proti hlasatelům beztržní a rovnostářské americké společnosti vystupují analytici její hluboké nerovnosti,²⁵ polemizují s teoretiky amerického blahobytu teoretikové její chudoby.²⁶

Potlačení potřeby může vyplynout z jejího opakovaného odkládání či z opuštění naděje, že odpovídající užitná hodnota bude někdy dosažitelná nebo že příjem někdy tuto realizaci dovolí (tedy z kalkulace „permanent income“ v pojetí M. Friedmanna). Deformací procesu realizace potřeby pak rozumím posun v kvalitě jejího uspokojení, kdy spotřební předmět neodpovídá svými charakteristikami specifikaci potřeby. To je rovněž normální situací ve společnosti, v níž proti nositelům diferencovaných potřeb stojí unifikovaná nabídka odpovídajících spotřebních předmětů.

Potřebám nemusí odpovídat spotřeba, to je vcelku samozřejmá skutečnost, přičemž v této ne-spotřebě se realizuje relativní inferiorita postavení určité potřeby v nejdůležitějších stupních naléhavosti. Ovšem právě tak může dojít i k opačnému vztahu, kdy totiž spotřební předměty nenaleznou svého kupce proto, že jim neodpovídá žádná potřeba. Mohou to být nejen předměty „sociálně“ vyřazené, „deklasované“ či „demodované“, nýbrž i předměty nové, jaksi „progresivní“. W. Zahn hovoří o dvou druzích chudoby — o „nedostatku zboží pro vyšší záliby“ a „nedostatku přání pro zboží vyšší úrovně“.²⁷ Prosazování takových nových vý-

robků na sebe berou „innovations leaders“ (Lazarsfeld), kteří je sociálně zavádějí a sami se tím pak manifestují jako „progresivní spotřebitelé“ nebo jako ti, kdo novým způsobem definují nejvyšší úroveň sociálního statusu v oblasti spotřeby. Šíření takových nových „konzumních vzorů“ a jejich obměnu lze potom analyzovat pomocí principů sociální nápodoby a jejího odmítnutí — tedy tzv. „bandwagon-efektu“ a „snob-efektu“, jež zaručují neustálé šíření konzumních inovací směrem dolů po sociální škále.

Vzájemná nekorespondence potřeb a spotřeby pak může definovat dvě fáze ekonomického vývoje — alespoň tak tomu je v interpretaci J. K. Galbraitha: na jedné straně je to „ekonomie vzácnosti“, v níž jsou potřeby omezeny spotřebou, a na straně druhé „ekonomie blahobytu“, jež se může realizovat jen pomocí masové publicity, umělé kreace stále nových a nových potřeb. Přinejmenším z tohoto hlediska mají ony proklamované koncepce — bez ohledu na realitu — jeden význam, že totiž velmi zřetelně poukazují na nutnost oddělení konceptu potřeb a konceptu spotřeby, i na teoretickou plodnost takové separace.

Jestliže posun mezi potřebami a nabídkou spotřeby začíná vyznívat v primát univerza spotřebních předmětů, pak je teprve možno hovořit o nastolení konzumentské moci, jež se realizuje v ochraně spotřebitelů, v ochraně před nekvalitou, pseudonovostí a kreací potřeb, jež nepředstavují obohacení lidské osobnosti.²⁸ Toto je pak významná protiváha proti permanentní převaze produkční sféry na trhu, jak o ní hovoří C. Napoleoni.²⁹

V opačném případě, při „předstihu“ potřeb před spotřebou, se ovšem těžko vytváří „spotřebitelská suverenity“ (tedy suverenity spotřebitele na trhu, nikoli v ekonomice³⁰), jejímž základním předpokladem je volnost výběru, konzumentské „právo veta“ (E. Fosatti); je pak také

²⁵ Čtenář sociologické čítanky Bendixe-Lipseta (*Class, Status and Power*, New York 1966) si možná vzpomene na kontrast mezi statem K. Mayera, hovořícího o egalitaci americké společnosti, a statem G. Kolka a H. P. Millera, kteří patří k předním kritikům americké nerovnosti a chudoby.

²⁶ Mám zde na mysli především výše uvedené práce G. Kolka a H. P. Millera.

²⁷ W. Zahn, *o. c.*, s. 116.

²⁸ Konzumentská ochrana — jde zatím především o ochranu před nekvalitou — a angažování konzumentů za tímto účelem je již dlouhodobou skutečností v mnoha vyspělých zemích. Přehlednou in-

formaci o organizacích, časopisech atd. poskytuje práce Eirlys Robertse *Consumers*, London 1968. Jakousi příručkou spotřebitele je v tomto směru knížka Elizabeth Gundryové *Your Money's Worth. A Handbook for Consumers*, Penguin 1964.

²⁹ „A spotřeba, která dnes existuje ve velmí vyvinutých společnostech, přestože už není pouhou subsistencí a reprodukční spotřebou pracovní síly, zůstává nadále podřízena výrobě v tom smyslu, že není určována autonomní iniciativou spotřebitelů, nýbrž se utváří pod vlivem světa výroby, často násilně“ (Claudio Napoleoni, *Ekonomické myšlení dvacátého století*, Praha 1968, s. 160).

omezeno poznání společenských potřeb³¹, což pochopitelně význam důsledného rozloučení konceptu potřeb od konceptu spotřeby relativizuje, ovšem neruší.

IV.

Existuje však ještě další možnost interpretace pojmu potřeby — částečně jsem se o ní již zmínil — totiž *pojetí univerza potřeb v jeho historické omezenosti a přechodnosti*. Zatímco u předcházející varianty šlo o téměř maximální rozvinutí konceptu potřeb vůči jeho původnímu, přísně nutnostnímu pojetí, zde se koncept opět omezuje, aby definoval historicky nižší stadium artikulace lidských požadavků. Řada ekonomů poukazuje na aktuální přechod z epochy nedostatku, charakterizované ekonomikou vzácnosti, do epochy nadbytku, teoreticky formulované v ekonomii blahobytu. Ernest Dichter, proslulý teoretik a praktik „motivačních studií“, se nezabývá kreací a realizací potřeb, nýbrž hovoří výslovně o přáních³²; Chombart de Lauwe nahradil původní halbwachsovský pojem potřeb pojmem aspirace, resp. rozlišuje potřeby obligatorní a potřeby aspirativní; rozlišuje je ovšem věcně a poněkud jinak, než by to odpovídalo koherentnímu pojetí historie lidských potřeb.³³

Explicite takový přechod formulovali S. Moscovici a F. Columbeli, kteří zavedli rozlišení mezi „univerzem potřeb“ a „univerzem motivací“: „Zdá se, že přechodem určitého prahu, který nazýváme »prahem anticipace«, individuum přechází z univerza potřeb — charakterizovaného přísnou determinací chování — do univerza motivací, kde sféra možností rozšiřuje úzký horizont toho, co je nezbytné“.³⁴ Takový zlom je pak u jiných autorů úzce vztažen k normativnímu přeryvu, k němuž dochází stále širší dispozicí

diskrečním příjmem, Katonovou „příjmovou revolucí“ — tento „volný“ příjem, osvobozený z vazeb nutnosti, zakládá přechod od tradičních spotřebních norem k normám definovaným moderně, jež představují kvalitativně i kvantitativně odlišné univerzum potřeb. V určitém navázání na koncept Moscoviciho a Columbeliho i v navázání na pojetí „diskrečního příjmu“ definují autoři québeckého výzkumu dualismus „norem tradičních“ a „norem masové publicity“: „Tyto nové normy akcentují potřeby nábytku a auta, pojištěním v nejrůznějších formách nahrazují spoření a dávají přednost splátkovému nákupu jako prostředku k opatření si žádaného zboží. Tyto normy kladou důraz na potřebu volného času a nezbytnost dovolené... Tradiční normy naopak privilegují statut vlastníka a nezbytnost spoření na ochranu před něčím nepředvídaným“, přičemž jedinou nezávislou proměnnou je zde výše příjmu: „... jestliže příjem nedovoluje jednotlivci chovat se podle nových spotřebních norem, zůstane věrný normám tradičním“.³⁵ Hazel Kyrková již před téměř padesáti lety formulovala teorii přechodu od pasivního k aktivnímu konzumentovi, ke konzumentovi nikoli již jako požívajícímu a spotřebovávajícímu, nýbrž jako volícímu a hodnotícímu partneru výrobce v ekonomické sféře.³⁶ Tato interpretační varianta tedy dovoluje konceptualizaci zrodu „suverénního“ či „mocného“ spotřebitele.

Uvedené příklady aplikace pojmu potřeby jako charakteristiky nižší fáze ekonomického a sociálního vývoje jistě dávají hojnost podnětů k dynamizaci či historizaci této oblasti zkoumání. Nesmírně se tím ovšem komplikuje analýza vztahů k fenoménům, jež v této souvislosti prostě nelze opominout, totiž k výrobě a spotřebě. Zatímco při předchozí inter-

³⁰ Problematika spotřebitelské suverenity, „trhu kupujícího“, je námětem řady marxistických ekonomických prací — viz např. W. Wylczyński, *Rachunek ekonomiczny a mechanizm rynkowy*, Warszawa 1965.

³¹ „Poznání o společenských potřebách, založené na zkušenostech, můžeme získat jenom tehdy, když spotřebitel má volnost projevu svých potřeb. Proto vlastně racionální plánování předpokládá volnost ve spotřebě... spotřebitel přináší provádět ekonomický výběr mezi různými spotřebními statky“ (Ch. Bettelheim, cit. podle Vědeckých informací, cit. č., s. 312).

³² Dichter ovšem není v tomto směru novátorem — „individuální člověk je člověkem přání“, říká Durkheim a posunuje tím onen přelom hluboko do historie: „Jak fixovat množství blahobytu, komfortu a luxusu, jež může legitimně vyhledávat lid-

ská bytost? Ani v organickém, ani v psychologickém založení člověka neexistuje nic, co by představovalo omezení takových sklonnů.“ (*De la division du travail sociale*, cit. podle R. Aron, *Les étapes de la pensée sociologique*, Paris, Gallimard 1967, s. 342).

³³ P. H. Chombart de Lauwe, *Genese a role aspirací v sociálních změnách*. Sociologický časopis 4/1968. V dřívějších — již citovaných — pracích pak tento autor rozlišoval chování určené starostí („comportement de préoccupation“) a chování volné („comportement de l'intérêt libre“).

³⁴ *Contribution à l'étude des aspirations économiques des travailleurs*, Bulletin d'étude et de recherche psychotechnique, 4/1958.

³⁵ Tremblay, Fortin, o. c., s. 124, 87.

³⁶ *A Theory of Consumption*, The Riverside Press 1923.

pretaci si potřeby a spotřeba odpovídaly (s příslušným posunem potřeb vně spotřeby, popř. naopak), zde by již tedy spotřební hodnoty měly na jedné straně uspokojovat potřeby „zbylé“ ze starých normativních okruhů a na straně druhé korespondovat s modernějšími a tedy i dynamičtějšími motivacemi — otázku výrobní finality by pak bylo třeba klást znovu, v nových pojmech a dimenzích.

Rostoucí komplikovanost problému, kterou by nevyhnutelně vyvolalo plné zavedení některého z uvedených rozlišení, je možno zamezit kompromisem, který by podržel teoretický přínos podobného rozlišení a zároveň neznemožnil koherentní analýzu oblastí, o níž nám jde. Mám zde na mysli důsledné rozlišování v rámci univerza potřeb — pojem potřeby by si zachoval obecnou platnost pro celou sféru a prostředkoval by zkoumání vztahů jak vně (ke spotřebě a výrobě), tak i uvnitř (v nesčetných sociálních dimenzích). Pouze k periodizaci úrovně jejich uspokojování by pak mohly být zavedeny pojmy charakterizující jednotlivé úrovně — jejich užití by pak bylo přísně jednodimenzionální, ve všech dalších aspektech podřízené obecnému pojmu potřeby. Citace některých starších prací již ostatně dostatečně poukázala na to, že únik z obligatority potřeb není aktuální teprve v současné době, jakkoli se významně změnil jeho sociální rozsah a tedy i význam — nelze se zde tedy patrně omezovat na dualitu „noremem vzácnosti“ a „noremem hojnosti“, nýbrž je třeba definovat více stupňů. Tím nesmyslnější by pak bylo formulovat stále nově únik z univerza potřeb, neboť tím jasněji by vynikla relativnost takových definicí. Nemůžeme jednoduše říci, co ještě jsou a co již nejsou potřeby — můžeme však definovat elementární, základní potřeby dělníka v rané industriální společnosti (viz známé Marxovo vymezení hodnoty pracovní síly), potřeby příslušníka středních tříd v americké „konzumní společnosti“, můžeme univerzum potřeb hierarchizovat podle historických, sociálních a kulturních referencí zkoumané společnosti a dále je diferencovat uvnitř společnosti. Domnívám se, že řešení problému nespočívá v omezení pojmu, ale v jeho pečlivé diferenciaci.

✱

Ze tří uvedených interpretačních variant pojmu potřeby se tedy ukazují jako sociologicky aplikovatelné dvě. Jejich spojení nám umožňuje ukázat, jak se do struktury univerza potřeb zařazují stále nové sociální dimenze, jež je prohlubují a diferencují, a zároveň jak se mezi společnostmi, které si nejsou kulturně cizí, a uvnitř těchto společností vytvářejí stále nová napětí volající po vyrovnání. Další rozbor analytických kategorií, kterých jsem zde použil, by mohl být prakticky nekonečný a brzy by si patrně vysloužil nálepku „akademickosti“, kdyby neměl — byl v této rané fázi zkoumání — vést ke konkrétním analýzám. Není ovšem hned na počátku možné zabrat veškeré dimenze problému: i v tomto textu musela být jednotlivá témata takřka násilně přervána, měl-li být celkový obraz rozlehlosti problému potřeb alespoň naznačen. Věc, o kterou nyní jde, je vůbec možnost studia diferenciacie potřeb ve společnosti, jež je ve většině sfér dosud ovládána „vzácností“. Ukazuje se, že to možné je. Materiály potřebné k realizaci této možnosti — pochopitelně v poměrně úzkém, přesto však nesmírně významném úseku — pak dávají statistiky rodinných účtů a struktury vlastnictví předmětů dlouhodobého užívání, jak byly zjištěny při rozsáhlém výzkumu sociální diferenciacie a mobility československé společnosti.³⁷ Tato realizace je tedy konkrétním programem, jehož obecné zaměření měl prozatím určit tento text, a jenž by měl opět vyústit v obecnější pohled, tentokrát již méně proklamativní a specifikovanější pro naši společnost.

Резюме

Иржи Вечерник: Проблема материальных потребностей в социологии

Понятие потребностей (в этом тексте речь идет исключительно о материальных потребностях) — это одно из множества понятий, которые можно интерпретировать и применять в общественных науках многими различными способами. Если элиминировать исключительное ограничение этого понятия на элементарные потребности, на основе которых практически строил свою теорию марксизм, перед нами открываются потом наименее две дальнейшие для социологии очень плодотворные интерпретации. Первая из них представляет приблизительно максимальное расширение этого понятия на всю область человеческих пре-

³⁷ Jde o týmový výzkum, jehož vedoucím je P. Machonin.

тензий — само собой его аппликация должна исходить потом из последовательного анализа интеграции и дифференциации потребностей. Интеграцией потребностей понимаем их объединение в шкалу или иерархию, создание структурированных областей потребностей, где применяются одинаковые критерия. Дифференциацией потребностей является их повышение в реальной структуре и их присоединение к отдельным социальным размерам. Следовательно один размер дифференциации представляют реальные иерархии (или ряд предпочтений) потребностей, а второй включение их носителей как членов самых различных социальных групп. Одинаково как ряды предпочтений в реальной структуре существуют и ряды предпочтений в социальной структуре потребностей, когда согласно историческим, экономическим, социальным и культурным референциям является преферированной иерархизация потребностей в одном из социальных размеров (на пример в соседней группе) перед иной (на пример профессиональной группой).

Таким образом наброшенный «универс» потребностей необходимо тщательно отличить от потребности, хотя здесь остается тесная взаимная связность. Далее необходимо изучить взаимные перемещения упомянутых двух сфер. Кроме того необходимо изучать и отношение производства и создания потребностей — в этом направлении конечно современная дискуссия (Галбрайт-Катона) об «искусственно создаваемых потребностях» не является свидетельством появления собственного предмета ссоры, но свидетельством более широких связностей изменений в «потребительных обществах». В истории человечества потребности почти-что всегда создавались как то «искусственно».

Вторую интерпретацию представляет понятие всего «универса» потребностей как чего то исторически ограниченного и временного, причем как раз в современную эпоху входит исторический перелом, переход из мира ограниченности в достатка в мир изобилия. Так как введение дальнейших пониманий (желание, стремление, мотивировка и т. д.) в область которой частично впадает неотложность «старых» потребностей, безмерно усложнило бы отношение этой области по отношению к производству, потребительности и дальнейшим составным частям всего «универса» человеческих потребностей, можно по моему мнению принять в этом направлении понятие потребности как общий план, который бы эти отношения в отдельных структурах посредничал, а внутри этого плана одномерно различал исторические фазисы или культурные уровни их творчества и удовлетворения, а то не только в дуалистическом подобии.

Целью этого текста является потом дать основной теоретический аппарат для анализа материальных потребностей в чехословацком обществе, где потребности до сих пор не были отделены от группировки необходимости, причем материал для этого изучения — прежде всего это будет касаться изучения социальной дифференциации потребностей — предоставит статистики семейных счетов и результаты исследования социальной дифференциации и мобильности чехословацкого общества.

Summary

Jiří Večerník: The Problem of Material Needs in Sociology

The concept of needs (this paper refers solely to material needs) is one of a number of concepts which can be interpreted and used in the social sciences in many various ways. If we restrict the exclusive delimitation of this concept to elementary needs, on the basis of which marginalism built up its theory, at least two further interpretations, very fruitful for sociology, are revealed to us. The first represents an almost maximum extension of this concept to the whole area of human claims. Its application must then certainly be based on a consequential analysis of the integration and differentiation of needs. By the integration of needs I mean their arrangement into scales or hierarchies, the formation of structuralized areas of needs in which the same criteria can be applied. The differentiation of needs is then their graduation in the material structure and their classification into the separate social dimensions. One dimension of the differentiation is thus represented by material hierarchies of needs (or orders of preference), the other is represented by the position of their bearers as members of most various social groups. Similarly as orders of preference in the material structure, there exist also orders of preference in the social structure of needs, where, according to historical, economic, social and cultural references the hierarchization in some social dimension (e.g. in the neighbourhood group) is preferred to another (e.g. in the professional group).

The universe of needs thus conceived must be consistently differentiated from consumption, although a narrow mutual connection has been preserved. It is then necessary to study the mutual shifts of these two spheres, as well as the relation between the production and creation of needs — in this respect, the contemporary discussion (Galbraith—Katona) on “artificially created needs” does not demonstrate the emergence of the real object of dispute, but testifies to the broader contexts of the changes in “consumption societies” — in the course of the history of mankind needs were almost always created in a somewhat “artificial manner”.

The other interpretation is represented by the conception of the entire universe of needs as something historically limited and temporary; the historical break, the transition from the world of limitations and want into the world of abundance, is placed into the contemporary period. Since the introduction of further concepts (desires, aspirations, motivation, etc.) into the area which partly continues to be governed by the urgency of “old” needs would extremely complicate the relations of this area to production, consumption and further parts of the whole universe of human needs, the concept of needs might, in my opinion, be accepted as a general concept which would mediate

these relations in the separate structures and, within it, differentiate the historical phases or cultural levels of their creation and satisfying — and not only in a dualistic form.

The purpose of this paper is to present the basic conceptional apparatus for analysing the material needs in the Czechoslovak society, where the needs have not yet been

released from the ties of necessity; the material for this study — it will primarily concern the study of the social differentiation of needs — will be presented by the statistics of family accounts and results of the research into the social differentiation and mobility of the Czechoslovak society.